

МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ЗООТЕХНИЯ
ЖИВОТНОВОДСТВО И ЗООТЕХНИЯ
ANIMAL HUSBANDRY AND ZOOTECHNICS

МРНТИ 68.39.33

DOI: <https://doi.org/10.62724/202540501>

Аубакиров Хамит Аблгазинович*¹

доцент, қауымдастырылған профессор,
«Ешкі шаруашылығының Республикалық палатасы», Тараз, Қазақстан,
kha.aubakirov@dulaty.kz, ORCID: 0000-0003-2670-4834

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТҮБІТ ЖҮНДІ ЕШКІ
ШАРУАШЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасының аграрлық секторында ешкі шаруашылығын дамытудың маңыздылығы мен өзектілігін ашуға арналған. Қазіргі таңда халықты экологиялық таза әрі биологиялық құнды мал шаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз ету, сондай-ақ импортқа тәуелділікті төмендету агроөнеркәсіптік кешеннің басым міндеттерінің бірі болып табылады. Осы тұрғыда ешкі шаруашылығы ет, сүт, түбіт және жүн өндірудің перспективалы бағыты ретінде қарастырылады. БҰҰ Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының (FAO) мәліметтеріне сәйкес, ешкілер әлемнің 170-тен астам елінде өсіріледі, ал олардың жалпы саны 1,15 млрд бастан асады. Жыл сайын ешкі басы негізінен сүт және ет бағытындағы тұқымдардың есебінен орта есеппен 6 млн басқа артып отыр. Континенттер бойынша ешкі санының негізгі үлесі Азияға (66,3%) және Африкаға (25,7%) тиесілі, бұл саланың табиғи-климаттық жағдайларға жоғары бейімділігін көрсетеді. Қазақстанда жайылымдық ресурстардың мол қоры ешкі шаруашылығын, әсіресе түбіт жүнді бағытты дамытуға қолайлы алғышарттар қалыптастырады.

Кілт сөздер. мамық ешкі, ешкі, мамық, мохер, жайылым, мал шаруашылығы, селекция.

Аубакиров Хамит Аблгазинович*¹

доцент, ассоциированный профессор,
"Республиканская палата козоводства", Тараз, Казахстан.
kha.aubakirov@dulaty.kz, ORCID : 0000-0003-2670-4834

ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ПУХОВОГО КОЗОВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ
КАЗАХСТАН

Аннотация. Статья посвящена раскрытию важности и актуальности развития козоводства в аграрном секторе Республики Казахстан. В настоящее время одной из приоритетных задач агропромышленного комплекса является обеспечение населения экологически чистой и биологически ценной животноводческой продукцией, а также снижение импортозависимости. В этом контексте козоводство рассматривается как перспективное направление производства мяса, молока, пуха и шерсти. По данным Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (FAO), козы выращиваются более чем в 170 странах мира, а их общее количество превышает 1,15 миллиарда голов. Ежегодно поголовье коз увеличивается в среднем на 6 млн голов за

счет пород преимущественно молочного и мясного направления. Основная доля поголовья коз по континентам приходится на Азию (66,3%) и Африку (25,7%), что свидетельствует о высокой склонности отрасли к природно-климатическим условиям. В Казахстане обильные запасы пастбищных ресурсов создают благоприятные предпосылки для развития козоводства, особенно пух-шерстяного направления.

Ключевые слова. пуховое козоводство, козы, пух, мохер, пастбища, животноводство, селекция.

Aubakirov Hamit Ablgazinovich^{*1}

Associate Professor,

Republican Chamber of Goat Breeding, Taraz, Kazakhstan.

kha.aubakirov@dulaty.kz, ORCID ID: 0000-0003-2670-4834

THE IMPORTANCE OF DEVELOPING DOWN GOAT BREEDING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article is devoted to the disclosure of the importance and relevance of the development of goat breeding in the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan. Currently, one of the priorities of the agro-industrial complex is to provide the population with environmentally friendly and biologically valuable livestock products, as well as to reduce import dependence. In this context, goat breeding is considered as a promising area of meat, milk, down and wool production. According to the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), goats are raised in more than 170 countries around the world, and their total number exceeds 1.15 billion heads. Every year, the number of goats increases by an average of 6 million heads due to breeds mainly dairy and meat. The majority of the goat population by continent is in Asia (66.3%) and Africa (25.7%), which indicates a high propensity of the industry to natural and climatic conditions. In Kazakhstan, the abundant reserves of pasture resources create favorable conditions for the development of goat breeding, especially the down-wool direction.

Key words. down goat breeding, goats, down fiber, mohair, pastures, animal husbandry, breeding.

Кіріспе. Ешкі шаруашылығы – әлемнің көптеген елдерінде мал шаруашылығының маңызды салаларының бірі. БҰҰ Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының (FAO) деректері бойынша, ешкілер әлемнің 170-тен астам елінде өсіріледі және олардың жалпы саны 1,15 млрд бастан асады. Соңғы жылдары ешкі санының тұрақты өсуі байқалып, бұл үрдіс негізінен ет және сүт бағытындағы тұқымдардың кең таралуымен байланысты.

Қазақстан Республикасы табиғи-климаттық жағдайлары мен жайылымдық жерлерінің ауқымы бойынша ешкі шаруашылығын дамытуға зор әлеуетке ие. Ел аумағында 183,4 млн га жайылымдық жер бар, алайда олардың басым бөлігі толық пайдаланылмай отыр. Табиғи жайылымдарды тиімді пайдалану түбіт жүнді ешкі шаруашылығын дамыту үшін айрықша маңызға ие, себебі бұл сала төмен өзіндік құнмен жоғары сапалы өнім өндіруге мүмкіндік береді.

1– Кесте– Түрлі континенттегі ешкілер саны көп елдер, 2022 жыл

Азия		Африка		Америка		Еуропа	
Мемлекетте р	Ешкі саны , млн	Мемлекетте р	Ешкі саны , млн	Мемлекеттер	Ешкі саны , млн	Мемлекетте р	Ешкі саны , млн
Индия	150,0	Нигерия	88,0	Бразилия	9,8	Түркия	11,6
Қытай	132,4	Эфиопия	49,3	Аргентина	4,1	Мексика	8,8
Пакистан	82,5	Чад	46,4	АҚШ	2,5	Греция	3,0
Бангладеш	60,0	Кения	34,5	Боливия	2,3	Испания	2,5
Монголия	27,6	Судан	32,6	Гаити	1,8	Россия	1,8
Индонезия	19,4	Мали	27,8	Перу	1,8	Румыния	1,5
Иран	18,3	Танзания	22,1	Венесуела	1,4	Франция	1,3
Непал	14,0	Нигерия	20,4	Колумбия	1,2	Иалия	1,0
Иемен	10,3	Уганда	16,9	Доминикан Республикасы	0,22	Польша	0,25

Кестеге кірмей қалған Африка және Азия елдерінен біршама көп ешкілер: Оңтүстік Судан – 16,4, Буркино-Фасо – 16,3, Малави – 11,8, Сомали – 11,2, Гана – 8,7, Мавритания – 7,4, Ауғанстан – 8,0, Камерун – 6,6, Сенегал – 6,6, Орталық Африка Республикасы – 6,2, Марокко – 6,0, Сауд Арабиясы – 6,8, Того – 5,5, Зимбабве – 5,4, Алжир – 5,1, Оңтүстік Африка – 5,1, Түкменстан – 4,7, Анголада – 4,5, Замбия – 4,5, Мозамбик – 4,4, Гвинея – 4,2, Конго Демократиялық Республикасы – 4,1, Филиппин – 3,9, Солтүстік Корея – 3,9, Кот-д'Ивуар – 3,8, Өзбекстан – 3,7, Бенин – 3,6, Бурунди – 3,3, Вьетнам – 2,9, Ливия – 2,6, Біріккен Арап Әміраты – 2,6, Оман – 2,5, Қазақстан – 2,3, Мьянма – 2,2, Тәжікстан – 2,1, Сирия – 2,0, Эритрея – 1,9, Намибия – 1,8, Руанда – 1,5, Мадагаскар – 1,5, Ирак – 1,4, Тунис – 1,2, Ботсвана – 1,2 және Египте – 1,0 миллион бар деген мәлімет келтіріледі. Сонымен қатар Австралияда 4 миллион шамасында ешкі бар [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері. FAO әлемдік рейтингінде Қазақстан ауыл шаруашылығы алқаптарының көлемі бойынша 6-орынды иеленеді. Республикада қолда бар жерлердің 183,4 млн. га жайылымдарға тиесілі, оның ішінде 82,4 млн. га ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерде. Жайылымдық жерлердің мәдени-техникалық деңгейі құлдырауы, тасталуы, сортаңдануы және шөлейттенуі көрсеткіштерімен сипатталады. Республикада табиғи жайылымдардың орасан зор әлеуеті бар, ол ешкі шаруашылығын дамыту үшін жеткіліксіз дәрежеде пайдаланылады. Табиғи, табиғи жемшөп базасындағы түбіттік ешкі шаруашылығы жануарларды өсіруге және өзіндік құны төмен өнімдерді, сондай-ақ адамдардың көптеген аурулары кезінде емдік-профилактикалық маңызы бар ет пен сүтті жеткізуге мүмкіндік береді [2].

Ешкілерден ет, сүт, тері, жүн және мохер сияқты көптеген өнімдер алынады. Ешкі түбіті - мал шаруашылығынан алынған талшықтың ең жұқа түрі, жақсы иіру қасиеттерімен және иіру қабілетімен, жеңілдігімен, икемділігімен, салыстырмалы беріктігімен және жылу өткізгіштігімен сипатталады. Негізінен орамал тоқу үшін пайдаланылады. Орамалдардан басқа үлкен тұтынушылық және көркемдік құндылығы бар ажурлы шәлілер, палантиндер және басқа да сәнді бұйымдар дайындалады. Жіңішке меринос жүнімен қоспада ең жіңішке маталарды, трикотажды және шляпалық фетрдің ең жақсы сорттарын жасау үшін пайдалануға болады. Қалыңдығы 16 мкм 1 фунт түбіттің (409,5 г) құны халықаралық нарықта \$45 дейін, ал диаметрі 18-19 мкм - \$36 (1 кг үшін \$88) құрайды. Түбіттің түсімі бір жылда 1 бастан 250-500 г және одан да көп.

Алайда, Қазақстанда ешкі шаруашылығы ең аз дамыған мал шаруашылығы саласы болып табылады. Қазақстан Республикасындағы ешкі саны Кеңес Одағының қалыптасу жылдарында республикалар арасында ең жоғары болды, сол кездегі КСРО ешкілерінің жалпы санының 40% -ы Қазақстанға тиесілі еді. Бірақ 1955 жылдан бастап мал басы төмен деңгейге - 0,5 млн. басқа дейін төмендей бастады. Бұған 1950 жылдардың басынан бастап Қазақстанда қой шаруашылығын дамытуға баса назар аударылған жаңа мемлекеттік жоспарлау себепші болды.

2-кесте. Қазақстан Республикасын облыстары бойынша ешкілерінің саны, мың бас

№ п/п	Облыстар	На 01.01.2024 г		
		Егшкі саны		Барлық қолда бар асыл тұқымды мал басының үлес салмағы %
		Шаруашылық санатының барлық субъектілерінде	Оның ішінде асыл тұқымды	
1	Ақмола	39,2	1,3	1,7
2	Ақтөбе	164,1	-	7,1
3	Алматы	376,8	-	16,5
4	Атырау	118,8	0,3	5,2
5	Шығыс Қазақстан	242,0	-	10,6
6	Жамбыл	250,5	-	11,0
7	Батыс Қазақстан	195,7	-	8,6
8	Қарағанды	201,9	-	8,8
9	Қостанай	68,8	-	3,0
10	Қызылорда	149,7	-	6,5
11	Маңғистау	87,5	-	3,8
12	Павлодар	71,6	4,6	3,1
13	Солтүстік Қазақстан	15,4	-	0,7
14	Туркестан	296,4	-	13,0
15	Шымкент қаласы	3,1	0,3	0,13
	Республика бойынша	2281,5	6,5	100

2024 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша ешкі саны өткен жылдың сәйкес кезеңіндегі 2,3 млн басқа қарағанда 2,1 млн басты құрады. Ешкілердің ең көп саны халықтың шаруашылықтарында (ЖҚШ) ұсталады - 1,35 млн бас. Бірақ бір жыл ішінде көрсеткіш 12% -ға төмендеді. Бұл ретте шаруа немесе фермер қожалықтарындағы ешкі басы 760 мың басты (+3%), ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында - бар болғаны 25,9 мың басты (13,8%) құрады.

Ешкі саны бойынша Қазақстан облыстарының алдыңғы легі:

- Түркістан - 296,4 мың бас;
- Алматы (+ Жетісу) - 376,8 мың бас;
- Жамбыл - 250,5 мың бас;
- Шығыс Қазақстан - 242,0 мың бас;
- Қарағанды - 201,9 мың бас;
- Батыс Қазақстан - 195,7 мың бас.

Қазақстанда ешкі шаруашылығын дамыту әлеуеті орасан зор. Елімізде негізінен сүт және ет алу мақсатында ешкі өсірумен айналысатын ірі де, ұсақ да шаруашылықтар бар. Ешкі етін тұтыну аз болғанымен, әлемдік стандарттарға сәйкес келетін түбіт өндірісі

және сүтті ірімшік, сүзбе, құрт және йогурт сияқты түрлі өнімдерге қайта өңдеу перспективалы бағыт болып табылады. Түбіт экспорты мен сүт өңдеуді кеңейтуді қоса алғанда, ешкі шаруашылығын дамыту үшін мүмкіндіктер бар.

Әлемде өндірілетін жүннің басым бөлігі - қой жүні болса, ешкі (могер), топыр, түйе, лам, альпак және викуний жүні едәуір аз көлемде өндіріледі.

Әлемде ешкі жүнінің өндірісі ұдайы төмендеп келеді. Мысалы, 1985 жылы 20,44 мың тонна могер өндірілді; 1990 ж. - 19,86 мың т; 1993 жылы - 14,43 мың т.

2009 жылы могердің әлемдік өндірісі шамамен 5 мың тонна деңгейінде болып, 1988 жылғы – 25 мың тоннамен салыстырғанда анағұрлым аз көлемде болған. Ангор жүнін басты өндіруші Оңтүстік Африка Республикасы. Мұнда барлық могердің 55% өндірілді. Лесото үлесіне әлемде өндірілетін барлық могердің 14%, АҚШ - 9%, Аргентина - 8%, Түркия - 7%, Австралия - 4% және Жаңа Зеландия - 1% тиесілі.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде американдық сарбаздар жүннен тігілген киім киіп жүргендіктен, оның өндірісі дотацияланды. Американдық армия лавсан сияқты синтетикалық материалдардан тігілген әскери киімдерге көшуі себепті, 1960 жылы могер стратегиялық материалдар тізімінен алынып тасталды, содан кейін АҚШ-тағы ангор ешкілерінің саны азая бастады және 2011 жылы 1965 жылмен салыстырғанда 30 еседен аса, яғни, 4,76 млн бастан 0,149 млн басқа дейін азайды, ал могер жүні өндірісі тиісінше 14,7 мың тоннадан 0,392 мың тоннаға дейін кеміген.

Оңтүстік Африка Республикасында 1988 жылы ангор тұқымды ешкісі 2,9 млн бас болды және 12,2 мың тонна могер жүні өндірілсе, 2009 жылы ешкі саны 720 мыңға жуық, ал могер жүні 3 мың тоннадан аз өндірілген. Бұл елде могер жүні бағасы айтарлықтай ауытқуға ұшыраған.

3-кесте. Республиканың барлық шаруашылық санаттары бойынша ешкі саны

8.5 Ешкі

	Шаруашылықтардың барлық санаттары			Оның ішінде								
				ауыл шаруашылығы кәсіпорындары			дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтары			жұртшылық шаруашылықтары		
	2023 жыл	2022 жыл	2023 жыл 2022 жылға пайызбен	2023 жыл	2022 жыл	2023 жыл 2022 жылға пайызбен	2023 жыл	2022 жыл	2023 жыл 2022 жылға пайызбен	2023 жыл	2022 жыл	2023 жыл 2022 жылға пайызбен
ҚР	2 614 733	2 720 107	96,1	25 120	25 297	99,3	920 091	894 268	102,9	1 669 522	800 542	92,7
Абай	180 446	177 518	101,6	927	399	2,3 есе	84 206	82 626	101,9	95 313	94 493	100,9
Ақмола	43 587	45 954	94,8	1 023	2 407	42,5	5 095	5 458	93,3	37 469	38 089	98,4
Ақтөбе	197 342	194 704	101,4	1 116	2 949	117,6	57 973	57 452	100,9	138 253	136 303	101,4
Алматы	174 243	173 826	100,2	2 921	2 254	129,6	60 981	57 513	106,0	110 341	114 059	96,7
Атырау	142 271	138 092	103,0	651	322	2 есе	52 477	51 959	101,0	89 143	85 811	103,9

БҚО	242 634	239 382	101,4	1 407	1 081	130,2	87 896	88 690	99,1	153 331	149 611	102,5
Жамбыл	252 152	285 672	88,3	x	x	x	121 131	121 455	99,7	131 020	164 216	79,8
Жетісу	285 367	308 566	92,5	1 396	1 642	85,0	102 730	104 325	98,5	181 241	202 599	89,5
Қарағанды	186 913	183 802	101,7	996	696	143,1	97 805	94 806	103,2	88 112	88 300	99,8
Қостанай	72 193	76 704	94,1	1 048	1 774	59,1	18 875	18 613	101,4	52 270	56 317	92,8
Қызылорда	170 298	170 617	99,8	221	196	112,8	27 202	24 840	109,5	142 875	145 581	98,1
Маңғыстау	78 014	84 500	92,3	199	277	71,8	27 623	27 729	99,6	50 192	56 494	88,8
Павлодар	84 883	87 257	97,3	6 596	6 027	109,4	27 560	27 523	100,1	50 727	53 707	94,5
Солтүстік Қазақстан	19 359	19 217	100,7	537	505	106,3	685	657	104,3	18 137	18 055	100,5
Түркістан	279 339	325 112	85,9	5 491	5 902	93,0	66 087	43 735	151,1	207 761	275 475	75,4
Ұлытау	64 115	65 710	97,6	272	x	128,3	36 606	39 149	93,5	27 237	26 349	103,4
Шығыс Қазақстан	135 355	139 223	97,2	304	373	81,5	45 149	47 728	94,6	89 902	91 122	98,7
Астана қаласы	149	121	123,1	-	-	-	-	-	-	149	121	123,1
Алматы қаласы	742	735	101,0	14	14	100,0	-	-	-	728	721	101,0
Шымкент қаласы	5 331	3 395	157,0	-	x	-	10	10	100,0	5 321	119	170,6

Түркия елі енді ангор жүні өндірісінде көшбасшы болып табылмайды. Ангор ешкісің саны мен мөгер өндірісі бұл елде күрт төмендеу үрдісіне ие, яғни, 1991 жылы тиісінше 1,18 млн бас және 1,38 мың тонна жүн өндірілсе, 2009 жылы ол 0,15 млн басқа және 0,174 мың тоннаға дейін кеміген.

Барлық елдердегі жағдай секілді Австралияда да мөгер жүні өндірісі тұралай бастаған (1980 жылдардың соңына 1 мың тонна болса, 2005 жылы 0,25 мың тоннаға дейін кеміген).

Әлемде түбіт жүнді ешкі тұқымдары жоғары сұранысқа ие. Солардың ішінде кашемир тұқымынан алынатын жүнен дайындалатын өнімдер өте жоғары сұранысқа ие. Кашемир тұқымының аты Үндістан жарты аралының солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан Кашемир қаласының есіміне байланысты берілген. Кашемир ешкісі – сапасы мен саны тұрғысынан коммерциялық маңызы зор кашемир текті жүн (жүн астында орналасқан жіңішке, жұмсақ келген қысқы түбіт қабаты) беретін жануар. Басқа да түбіт жүнді ешкілер сияқты (пигора, нигора және ангора), осы бағытқа жатады. Кашемир түбіті мен одан жасалған өнімдер құнының жоғары болуы, бұл ешкі тұқымынан алынатын түбіттің өте аз көлемде екендігінде. Бір ешкіден жылына небәрі 85-140 гр аралығында түбіт (мысалы, орынбор ешкісінен 1500 гр дейін) алынады.

Бұрынғы Кеңес одағы елдері аумағында да түбіт өнімділігі бойынша бірнеше ешкі тұқымдары шығарылған болатын. Ресейдің ешкі шаруашылығында негізінен төрт тұқым таралған: Таулы Алтай ешкісі, Орынбор ешкісі, Придон ешкісі (Дон жағалауы), Дағыстан ешкілері және олар өздерінің өнімділігі мен биологиялық сипаттамалары бойынша айтарлықтай ерекшеленеді. Бұлардың ішінде Дон жағалауы ешкілері ерекше өнімділігімен көзге түседі: текелерінің орташа жүн өнімділігі 1380-1460 г, аналық

ешкілердікі 720-940 г. Қазіргі уақытта ешкі шаруашылығы Ресейдің кейбір аймақтарында ғана, яғни, Орынбор облысында, Алтай өлкесінде, Дон жағалауында, Забайкалияда және Солтүстік Кавказда дамып келеді. Ал, орынбор ешкісі тұқымы жергілікті ешкілерді түбіт өнімділігі бағытында ұзақ уақыт сұрыптау шығарылған. Қазіргі түрін XIX ғасырдың басында жергілікті ешкі тұқымын шет елден кашмирлік тұқыммен будандастыру арқылы алынды [3].

Нәтижелер және оларды талқылау. Орынбор ешкісінің жүнінің 35%-ы түбіттен (ұзындығы 5 – 6 см, жіңішкелігі 14 – 16 мкм), 65%-ы қылшықтан (ұзындығы 7 – 9 см, жіңішкелігі 80 – 90 мкм) тұрады. Қылшығының түсі қара, түбіті – қара-сұр. Таралып алынған түбітінің салмағы 0,2 – 0,5 кг-ға дейін жетеді.

Дене бітімі ірі, мүйізі үлкен. Текесінің шоқтығынан биіктігі 68 – 70 см, ешкісінің 63 – 65 см, текесінің тірілей салмағы 90-110 кг, ешкісі 63 – 65 кг тартады. Өте өсімтал, ұрғашыларының 25 – 40%-ы егіз табады. Маусымдық сауылу мерзіміндегі сүтінің мөлшері 90 – 120 кг, майлылығы 4,8 – 5,0%.

Қырғыз Республикасында 2024 жылы қой мен ешкі саны 6 282 810 басқа жетіп, 1,1 пайызға өскен. Табиғи-климаттық жағдайлар және Оңтүстік Қырғызстанның көптеген облыстарында жетуге қиын таулы-тасты және бұталы жайылымдық алқаптардың едәуір аумақтарының болуы, ешкі өсіруге ұзақ уақыт оң ықпал етті. Баткен, Жалалабад және Ош облыстарының көптеген аудандары ешкі шаруашылығы айтарлықтай дамыған аймақтар болып табылады. Қазіргі уақытта осы үш облыста ешкі саны 560 мыңнан асады, бұл Қырғыз Республикасындағы ешкі санының 70 пайызын құрайды. Аталған аймақтарда көпшілік халық байырғы қырғыз ешкілерін өсірумен айналысты, олар мықты конституциясымен, жыл бойына жайылымды ұстауға жоғары бейімділігімен ерекшеленеді және өнімділігінің аралас бағытымен сипатталады. Осы ешкілер халыққа сүт, ешкі еті, ірі жүн, түбіт және тері (ешкі терісі) шикізаттарының көзі ретінде қызмет етті. Бұл ешкілерден түбіті өте аз таралып алынатын. Жергілікті ешкілерді жақсарту мақсатында будандастыру үшін Ресейден түбіт жүнді дон жағалауы тұқымының текелері әкелініп, будандастыру барысында «қанағаттанарлық өнімділігі» бар ұрпақ алына бастады. Түбітті ешкілер негізінен Қырғызстанның Баткен, Жаңажол, Ала-Бұқа, Алай аудандарының шаруашылықтарында өсірілді және басым бөлігі Ош облысының Жаңақол ауданындағы «Қызыл-Ту» елді мекені аумағында шоғырланған. Бұл кеңшардың ешкілері дене бітімі салыстырмалы түрде ірі, конституциясы берік, кеудесі жақсы дамыған, аяқтары мен тұяқтары мықты болып келеді. Жергілікті табиғи-климаттық жағдайларға өте жақсы бейімделген [4,5].

Өзбекстан Республикасының 2023 жылғы 1 қазандағы статистикалық деректері бойынша, барлық санаттағы шаруашылықтарда қойлар мен ешкілердің саны 23,9 млн. басқа жетіп, 2022 жылғы тиісті кезеңмен салыстырғанда 2,3% -ға өсуі байқалған.

Өзбекстанда жергілікті ешкі тұқымдары өсіріледі. Соның бірі және бірегейі өзбектің түбіт жүнді ешкісі – Өзбекстан Республикасында шығарылған ешкі тұқымы. Бұл тұқым ангор және өзбектің жергілікті қылшық жүнді ешкілерін будандастыру жолымен шығарылды. Будандарды қара түс бойынша іріктеу жүргізілгенімен жүні біркелкі түсті емес (қара қылшық және қара сұр түбіт) болып келеді, кеңестік жүнді тұқымын шығарудың «жанама өнімі» ретінде қарастырылды. 1961 жылы дербес тұқым ретінде танылды және Өзбекстанның Сурхандарья облысындағы «Байсун» кеңшарында 10 мың түбіт жүнді ешкіге арналған ферма ұйымдастырылған болатын. Аналық ешкіден орта есеппен - 450 г, текелерінен - 700 г, пішпе текелерден - 600 г шамасында түбіт таралып алынады. «Байсун» кеңшарының түбітті ешкі шаруашылығы – табысы жоғары және экономикалық жағынан тиімді сала болып келді [6].

Тәжікстанда өсірілетін тұқымдық ешкілердің ішіндегі Республикада және одан тыс жерлерде ең танымалысы – тәжіктің түбіт жүнді ешкі тұқымы. Негізгі өнім ретінде – мохер (біртекті ангор түріндегі жүн) және еті (ешкі еті) алынуына байланысты белгілі. Ангор түріндегі өндірілетін жүннің шамамен 20% -ын әйелдер сәнді қол бұйымдарын (жіп орамдары, шарфтар, кеудешелер, орамалдар, торлы маталар, қолғаптар, шұлықтар, жейделер, бас киімдер, кілемдер және т.б.) жасаумен айналысады. Мохер (mohair) – негізгі өндірілетін өнім әлемдік нарықта үлкен сұранысқа ие және экспортқа шығарылды. Елдегі ангор үлгісіндегі түбіт жүнді ешкілердің жалпы саны 200 мың басқа жуық және тұқымдық ешкілердің 85% мөлшері елдің солтүстігіндегі Согди облысының Гафуров және Ашт аудандарында шоғырланған. Аталған өңірлердегі түбіт жүнді ешкілердің басым көпшілігі жеке үйлерде және фермерлік қожалықтарында өсіріледі [7].

Республика аумағында абorigенді қазақ ешкілері өсіріледі, олар конституцияның беріктігімен, жыл бойы жайылымдық күтіп-бағуға жоғары бейімделуімен ерекшеленеді және өнімділіктің аралас бағытымен сипатталады. Олар халық үшін сүт, ешкі еті, ірі жүн, түбіт және тері (ешкі етерісі) алу көзі болып табылады. Қазақстан ешкілерінің жергілікті тұқымдары тұқымаралық будандастыру, көрнекті генотиптерді бөліп шығару және оларды жаппай пайдалану жолымен қалған мал басын жақсартуға, олардың негізінде жаңа ешкі отарларын, тұқыміздер, желілер және одан әрі тұқымдық үлгі мен тұқым құруға мүмкіндік беретін ешкі шаруашылығын дамыту үшін аса құнды селекциялық материал болып табылады. Бұл ретте жергілікті жағдайларға бейімделуі бойынша іріктеу жануарлардың жоғары түбіт өнімділігімен және салыстырмалы түрде жоғары тірі салмағымен үйлесуі тиіс екенін ескеру қажет.

Оңтүстік өңірдегі қазақтың қылшық жүнді ешкілерінің түбіт өнімділігі түбіттің төмен шығуымен (30-200 г) және оның біртекті құрамымен сипатталады. Түбіті жұқа (13-17 мкм), өрескел және ұзын (65-90 мкм). Түбіт өнімділігі төмен болғанымен, ешкілер жоғары өнімділігімен және сүт пен ет өнімділігінің жақсы көрсеткіштерімен ерекшеленеді. Қазақ ешкісі – [ет](#), [сүт](#), жүн өнімдерін беретін [ешкі](#) тұқымдарының бірі. Бірнеше ешкі тұқымдарын будандастыру арқылы, олардың өнімділігі арттырылып, жергілікті табиғат жағдайларына бейімдендірілді. Бұл ешкілер ыстық пен суыққа төзімді, етті әрі дене бітімі ірі келеді.

Қорытынды. Сақа ешкілер орта есеппен 30 – 40 кг салмақ тартады. Тәулігіне 250 – 1000 мл сүт береді (сүтінің құрамы ана сүтінің құрамына жақын). Егіз төл беруге бейім (әрбір 100 аналықтан 120 – 200 лақ алынады). Терісі өте құнды, одан [сафиян](#), [шегірен](#) сияқты сапалы [былғары](#) түрлері алынады. ТМД елдерінде өсірілетін ешкілердің өнімділік бағыты бойынша Қазақстан жүнді-түбітті ешкілері өсірілетін аймақтар қатарына кіреді. Жергілікті жерде өсірілетін ешкілер жүн сапасы бойынша ұзын қылшық жүнді тобына жатады. Қазақстанның Оңтүстік-Батыс және Солтүстік облыстарында өнімділігі мен өсімділігін арттыру мақсатында қазақ ешкісі [ангор](#), [дон жағалауы](#) және [заанен ешкісімен](#) будандастырылып, бірге бағылып келді. Қазақ ешкісін асылдандыру жұмысы [Қазақ қой шаруашылығы ғылыми-зерттеу технологиялық институтының](#) ғалымдары тарапынан жүргізілген. Республикамызда сүтті және түбіт жүнді ешкілерге деген қызығушылық біршама артқан.

Республиканың шаруашылықтары тарапынан түбіт жүнді ешкілер өсіру де қолға алынуда. Павлодар облысысындағы ең ірі ешкі шаруашылығы саналатын Май ауданындағы "Ақжар-Өндіріс" ШҚ түбіт жүнді Таулы Алтай тұқымы ешкілерінің жалпы саны 7000 басқа дейін жеткен. Алматы облысындағы біршама шаруашылықтар да түбіт жүнді ешкілер өсіре бастаса, Жамбыл облысындағы «Болашақ» шаруа қожалығында асыл тұқымды Таулы Алтай түбіт жүнді ешкілерін өсірумен айналысуда. Сонымен қатар

облысқа асыл тұқымды Орынбор түбіт жүнді текелері алдырылып, селекциялық жұмыстар жүргізілуде.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Прманшаев М., Аубакиров Х.А., Тлепов А.А. Состояние и перспективы развития козоводства Республики Казахстан. «Развитие животноводства в экстремальных условиях пустыни: проблемы интеграции науки и практики каракулеводства и пастбищеведения, их инновационные решения». Тр. Международн. научно-практическ. конференция к 95-летию научно-исследовательского института каракулеводства и экологии пустынь. г. Самарканд. 19 сентября 2025 год, -354-365 стр.
2. Аубакиров Х.А., Прманшаев М., Тлепов А.А. Молочная продуктивность завозных коз зааненской породы. «Развитие животноводства в экстремальных условиях пустыни: проблемы интеграции науки и практики каракулеводства и пастбищеведения, их инновационные решения». Тр. Международн. научно-практическ. конференция к 95-летию научно-исследовательского института каракулеводства и экологии пустынь. г. Самарканд. 19 сентября 2025 год -365-370 стр.
3. Новопашина С.И., Санников М.Ю. Состояние и перспективы молочного козоводства в российской федерации.// Овцы, козы, шерстяное дело. -2010. - №4. - С.10 - 13.
4. Альмеев И.А., Алымкулов Э.А., Назаркулов К.А. Создание высокопродуктивного козоводства пухового направления в Кыргызстане // Мат. научно-производ. конф. по овцеводству и козоводству. Ставрополь : 1992. - С. 74-78.
5. Жээнбекова Б. Ж. Хозяйственно-полезные признаки и биологогенетические особенности кыргызской шерстной породы коз в условиях Юго-Западного Кыргызстана. авторф. дисс канд. с.-х. наук / Бишкек, 2018 г, -23 с.
6. Юсупов С. Овцы и козы Узбекистана Т. 2002, 47 стр
7. Косимов, М.А. Козоводство. – Душанбе: Деваштич, 2005.-С. 15-22.

REFERENCES

1. Prmanshaev M., Aubakirov Kh.A., Tlepov A.A. Sostoyanie i perspektivy razvitiya kozovodstva Respubliki Kazahstan [State and prospects for the development of goat breeding in the Republic of Kazakhstan]. Tr. Mezhdunarodn. nauchno-praktichesk. konferenciya «Razvitie zhivotnovodstva v ekstremal'nyh usloviyah pustyni». Samarkand, (2025). S. 354-365. – (In Rus)
2. Aubakirov Kh.A., Prmanshaev M., Tlepov A.A. Molochnaya produktivnost' zavoznyh koz zaanenskoj porody [Milk productivity of imported Saanen goats]. Tr. Mezhdunarodn. nauchno-praktichesk. konferenciya «Razvitie zhivotnovodstva v ekstremal'nyh usloviyah pustyni». Samarkand, (2025). S. 365-370. – (In Rus)
3. Novopashina S.I., Sannikov M.Yu. Sostoyanie i perspektivy molochnogo kozovodstva v rossijskoj federacii [State and prospects of dairy goat breeding in the Russian Federation]. Ovcy, kozy, sherstyanoje delo, (2010). №4. S. 10-13. – (In Rus)
4. Al'meev I.A., Alymkulov E.A., Nazarkulov K.A. Sozdanie vysokoproduktivnogo kozovodstva puhovogo napravleniya v Kyrgyzstane [Creation of highly productive downy goat breeding in Kyrgyzstan]. Mat. nauchno-proizvod. konf. po ovcevodstvu i kozovodstvu. Stavropol', (1992). S. 74-78. – (In Rus)
5. Zheenbekova B.Zh. Hozyajstvenno-poleznye priznaki i biologogeneticheskie osobennosti kyrgyzskoj sherstnoj porody koz v usloviyah Yugo-Zapadnogo Kyrgyzstana [Economic-useful traits and biological-genetic features of the Kyrgyz wool breed of goats in

-
- the conditions of South-Western Kyrgyzstan]. avtorf. diss kand. s.-kh. nauk. Bishkek, (2018). S. 23. – (In Rus)
6. Yusupov S. Ovcy i kozy Uzbekistana [Sheep and goats of Uzbekistan]. Tashkent, (2002). S. 47. – (In Rus)
7. Kosimov M.A. Kozovodstvo [Goat breeding]. Dushanbe: Devashtich, (2005). S. 15-22. – (In Rus)